

Marek Barański

Konserwacja wczesnochrześcijańskiej bazyliki w Aszmunein

Ochrona Zabytków 43/3 (170), 135-139

1990

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAREK BARAŃSKI

KONSERWACJA WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ BAZYLIKI W ASZMUNEIN

Bazylika w Aszmunein w środkowym Egipcie należy do najciekawszych obiektów tego starożytnego miasta¹. Podobnie jak wiele innych starożytnych budowli znajdujących się na terenach uprawnych wzdłuż Nilu, jej ruiny narażone są na destrukcję spowodowaną krystalizacją soli w kamieniu². Została ona rozpoznana jako wczesnochrześcijańska bazylika na początku lat czterdziestych przez M. Kamala³. Wcześniejsze sugestie dotyczące pozostałości antycznych znajdujących się w tym miejscu wiązano z Agorą, opisywaną w przekazach historycznych jako najpiękniejsza budowla miasta. W trakcie prac wykopaliskowych odsłonięto cały obiekt oraz przylegające do niego dziedzińce. W latach pięćdziesiątych przystąpiono do naukowego opracowania zabytku. Ich wynikiem jest publikacja *Hermopolis Magna Ashmunein. The Ptolemaic Sanctuary and the Basilica*⁴.

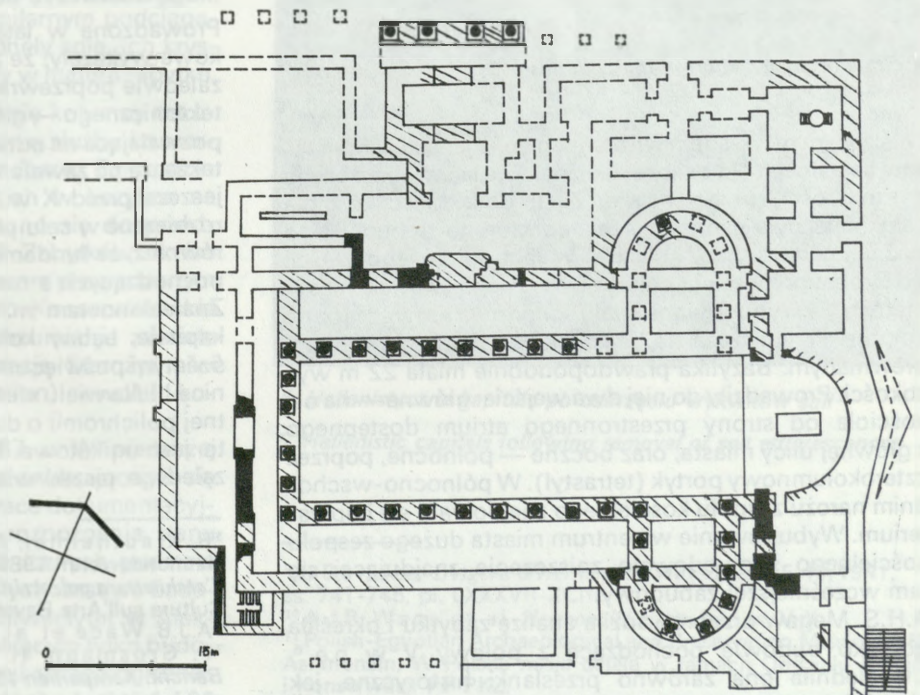
Koptyjski kościół w Aszmunein to duża bazylika z bocznymi emporami o długości 55 m. Szerokość nawy głównej wynosi 14,7 m, a naw bocznych - 5,6 m. Budowla ta ma kolumnowy transept zakończony po obu stronach ekse-drami. Tak rozwiązany transept powoduje, że bazylika jest

¹G. Roeder, *Hermopolis 1929-1939*. Hildesheim 1959; A. J. Spencer, *Excavations at El Ashmunein I. The Topography of the Site*. British Museum Publication 1980.

²M. Barański, *Problemy konserwacji ruin starożytnych w Aszmunein w Egipcie*. „Ochrona Zabytków” 1989, nr 1.

³M. Kamal, *Excavations in the so-called Agora of El Ashmunein*. ASAE - Annales du Service des Antiquites de l'Egypte 46/1947, ss. 289-295.

⁴A.J.B. Wace, A.H.S. Megaw, T.C. Skeat, *Hermopolis Magna, Ashmunein. The Ptolemaic Sanctuary and the Basilica*. Alexandria 1959.

1. Rekonstrukcja planu bazyliki; kolorem czarnym oznaczono elementy zachowane powyżej posadzki, kreską — zachowane fundamenty

1. Reconstruction of the basilica plan, elements preserved above the floor are marked in black, lines indicate the preserved foundations

2. Ruiny bazyliki od strony zachodniej

2. Ruins of the basilica from the western side

3. Ruiny południowej części transeptu

3. Ruins of the southern part of the transept

4. Stan zachowania kolumn

4. State of preservation of the columns

znaczącym przykładem wczesnochrześcijańskiej architektury sakralnej⁵. Na osi bazyliki znajduje się wielka absyda o szerokości równej nawie. Zachodnia część kościoła zamknięta była esonarteksem, do którego dobudowano później narteks. Przy kościele, w zachodniej jego części, po stronie północnej i południowej znajdowały się niesymetrycznie wybudowane klatki schodowe prowadzące na emporę. Przypuszcza się, że kościół przykryty był stropem drewnianym. Bazylika prawdopodobnie miała 22 m wysokości. Prowadziły do niej dwa wejścia: główne — na osi kościoła od strony przestronnego atrium dostępnego z głównej ulicy miasta, oraz boczne — północne, poprzez czterokolumnowy portyk (tetrastyl). W północno-wschodnim narożu zespołu kościelnego znajdowało się baptysterium. Wybudowanie w centrum miasta dużego zespołu kościelnego spowodowało zniszczenie znajdującej się tam wcześniejszej zabudowy.

A.H.S. Megaw przeprowadziła analizę zabytku i określiła go jako budowlę pochodzącą z połowy V w. n.e.⁶ Uwzględniła ona zarówno przesłanki historyczne, jak również formę architektoniczną i dekorację obiektu. Podobnych obiektów zachowało się niewiele. Transept oraz podobny system konstrukcyjny występuje w Wielkim

Kościele w Abu Mina pod Aleksandrią. Forma kolumnowego transeptu zakończonych eksedrami pośrednio wiąże bazylikę w Aszmunein z kościołami typu *cella trichora* znanymi z Górnego Egiptu, gdzie kościoły Deir el Abiad i Deir el Ahmar wydają się być najbliższymi przykładami. Według A.H.S. Megaw, bazylika w Aszmunein powstała w tym samym okresie. W świetle ostatnich badań przesunięto jednak na późniejszy okres (VI w. n.e.) datowanie Wielkiego Kościoła w Abu Mina ze względu na kolumnowy transept⁷. W innych opracowaniach zwrócono uwagę, że datowanie dekoracji koptyjskiej również wymaga krytycznego spojrzenia⁸. W świetle tych ustaleń dotychczasowe datowanie bazyliki wydaje się być wątpliwe. Prawdopodobnie bazylikę tę wybudowano w końcu V lub zaraz na początku VI w. n.e. Rozpoczęte badania mogą dostarczyć dowodów na potwierdzenie tej tezy.

Prowadzone w latach czterdziestych prace wykopaliskowe wykazały, że z pierwotnej bryły kościoła pozostały zaledwie przewracane kolumny, część wystroju architektonicznego — głównie kapitele oraz fragmenty murów pozwalające na odtworzenie planu budowli. Stwierdzono także, że po zawaleniu się bazyliki, co mogło mieć miejsce jeszcze przed X w., jej mury, a także fundamenty były rozbierane w celu przetworzenia ich na wapno. Ustalono również, że fundamenty bazyliki wykonano z elementów pochodzących z rozebranych hellenistycznych budowli. Znalaziono tam m.in. wczesnohellenistyczne korynckie kapitele, bębny kolumn, bloki architrawów z doryckiej świątyni poświęconej Ptolemeuszowi III i królowej Beroeni II. Na wielu elementach zachowały się ślady pierwotnej polichromii o dużej wartości artystycznej. Znaleźisko to jest unikatowe. Na powierzchni bowiem przetrwały zaledwie resztki wielkiej bazyliki, zaś pod ziemią, w jej

⁵R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*. Harmondsworth 1986, ss. 113-114; P. Grosman, *Esempi d'architettura paleocristiana in Egitto dal V al VII secolo*. Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 28/1981, ss. 152-155.

⁶A.J.B. Wace et al, *Hermopolis...*, op. cit, ss. 74-82.

⁷P. Grosman, H. Jaritz, *Abu Mina, Neunter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1977-1978-1979*. Mitteilungen der Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo 36/1980, s. 212.

⁸H.G. Severin, *Problemi di scultura tardoantica in Egitto*. Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 28/1981, ss. 315-336.

fundamentach wiele hellenistycznych fragmentów. Trzeba tu wspomnieć, że jakość tych znalezisk przewyższa znaleziska znane z Aleksandrii. Ciekawość badaczy spowodowała, że dla ich pozyskania rozebrano znaczną część fundamentów. Na szczęście rozbiórkę zatrzymano. Decyzja ta była ze wszech miar konieczna, gdyż prace prowadzono bez koniecznej dokumentacji pomiarowej i fotograficznej.

Równoległe z badaniami w bazylice ekipa Służby Starożytności przeprowadziła prace zabezpieczająco-rekonstrukcyjne. Podniesiono przewrócony północny portyk (tetrastyl)⁹. W nawie głównej ustawiono 20 granitowych kolumn. Na niektóre z nich nałożono zachowane kapitele. Zachowane *in situ* bazy kolumn miały sporo uszkodzeń mechanicznych oraz nosiły ślady silnego zwietrzenia. Przed ponownym ustawieniem kolumn bazy zabezpieczono opaskami stalowymi, zaś ubytki wypełniono betonem. Tam, gdzie to było możliwe, odtworzono ich profil. Wzmocniono także 8 baz stojących pierwotnie kolumn. Ponadto w bazylice uzupełniono fragmenty posadzki centralnej absydy i zaznaczono obrys jej północnej części. W zachodniej części bazyliki zrekonstruowano fragment ściany z zarysem węguru drzwiowego, tak by zaznaczyć wielkość głównego wejścia do bazyliki. Obok wyeksponowano złożone razem na ziemi kłińce luku pierwotnie znajdującego się nad drzwiami. Liczne fragmenty architektonicznego wystroju bazyliki, a także użyte wtórnie do jej budowy bloki z hieroglificznymi inskrypcjami znalezione w czasie prac złożono w lapidarium.

Na początku lat pięćdziesiątych Uniwersytet Aleksandryjski zwrócił się do A.H. Megaw, by opracowała wytyczne do prowadzenia dalszych badań bazyliki i sposobu odzyskiwania elementów hellenistycznych z jej fundamentów. W opinii A.H. Megaw w bazylice powinien pracować zespół złożony z architektów i konserwatorów, który będzie dokumentował znaleziska i podejmował decyzje co do dalszego postępowania z nimi¹⁰. Jednym z istotnych zaleceń było zabezpieczenie odsłoniętych już w fundamentach elementów. Przerwane prace nie zostały jednak dokończone. Obiekt pozostawiono własnemu losowi. Dole po wybranych fundamentach stopniowo zasypywały się, zaś niezabezpieczone przed kapilarnym podciąganiem wilgoci elementy kamienne chłonęły sole. Ich krystalizacja spowodowała olbrzymie straty w materii zabytku.

W latach siedemdziesiątych pochyliły się kolumny tetrastylu. Zainteresowały się tym miejscowe służby konserwatorskie. Kolumny prowizorycznie podparto. Z propozycją dokończenia prac konserwatorskich w bazylice na początku lat osiemdziesiątych zwrócono się do przedsiębiorstwa Pracownie Konserwacji Zabytków, które w Egipcie było dobrze znane dzięki pracom prowadzonym przez Polsko-Egipskie Archeologiczno-Konserwatorskie Misje w Deir el Bahari i Kairze. Porozumienie zawarte pomiędzy PP PKZ i Egipską Organizacją Starożytności (EAO—Egyptian Antiquities Organization) powołało kolejną polsko-egipską misję¹¹.

Misja rozpoczęła prace jesienią 1987 r. W pierwszej kolejności zajęto się ratowaniem przewracającego się tetrastylu¹². Równocześnie podjęto prace dokumentacyjne i badania archeologiczne w celu rozpoznania stanu zachowania obiektu i określenia technicznych podstaw do wykonania projektu restauracji. Dotychczasowe badania bazyliki przeprowadzone przez Uniwersytet w Aleksandrii zamknięto opracowaniem opisującym tylko budowlę. Nie obejmowało o.o. dokumentacji archeologicznej, a także inwentaryzacji obiektu. Plan zabytku w skali 1:100 nie mógł być podstawą do podjęcia jakichkolwiek prac.

Tylko nieliczne elementy wystroju bazyliki miały dokumentację fotograficzną. Wstępne rozpoznanie pozwoliło na opracowanie koncepcji zabezpieczenia bazyliki. Uwzględnić ona musiała miejscowe warunki realizacji założonego programu, przy ograniczonym do minimum stosowaniu trudno dostępnych środków i materiałów konserwatorskich. Ważnym czynnikiem rzutującym na zakres programowych prac był również czas w jakim musiałyby one zostać wykonane. Pełna inwentaryzacja bazyliki została już wykonana w skali 1 : 50. Zostanie także opracowana dokumentacja rysunkowa detali architektonicznych. Inwentaryzacja uwzględni dane wynikające z weryfikacji archeologicznej, w której określono wiązania murów, poziomy posadowienia fundamentów, posadzek i rozpoznano ślady wykopów fundamentowych w miejscach, gdzie je rozebrano. Określenie przebiegu murów bazyliki wymaga takiego postępowania. Osobnym problemem jest określenie kontekstu archeologicznego bazyliki. Poprzednie rozbiórki i wykopaliska

5. Hellenistyczne kapitele po usunięciu wykwitów soli

5. Hellenistic capitals following removal of salt efflorescences

⁹ E. Baraize, *L'Agora d'Hermopolis Magna*. ASAE 40/1941, ss. 741-745, pl. LXXXVII-XCIII.

¹⁰ A.J.B. Wace et al, *Hermopolis...*, op. cit., ss. V-X.

¹¹ Polish-Egyptian Archaeological and Preservation Mission at El Ashmunein. W Polsce misja działa w ramach Oddziału Badań i Konserwacji PP PKZ.

¹² M. Barański, T. Kowalski, *Protection of the Basilica Tetrastyle*. W: *Reports from Ashmunein*. Warszawa 1989, ss. 20-28.

6. Dekorowane elementy wystroju bazyliki

6. Decorated elements of the basilica's interior decoration

7. Północny mur fundamentowy po oczyszczeniu. Widoczny blok z kartuszami Ptolemeusza znaleziony w koronie fundamentu

7. North foundation wall following cleaning. Visible block with cartouches of Ptolemies found in the crown of the foundation

zatarły warstwy kulturowe istniejące powyżej posadzki oraz zakłóciły w wielu miejscach przebieg warstw wcześniejszych. W trakcie obecnych badań określono warstwy z okresu budowy bazyliki oraz poziomy hellenistycznej zabudowy. Pod bazyliką znaleziono kilka murów z cegły suzonej, pochodzących sprzed jej budowy. Pozwoli to może powiązać ich przebieg ze znanym potężnym hellenistycznym fundamentem spod absydy bazyliki. W kilku miejscach pod warstwami hellenistycznymi udało się także wyróżnić warstwy z okresów wcześniejszych.

W czasie wykopaliśk natrafiono na wiele obiektów mających naukowe znaczenie. Są to m.in. terakotowe figurki, kilka fajansowych amuletów, uszkodzony marmurowy posąg przedstawiający nagiego mężczyznę. Posąg ten jest rzymską kopią greckiego oryginału. Jest to drugi posąg znaleziony w fundamentach bazyliki¹³.

Należy się spodziewać, że w trakcie badań archeologicznych odkryte zostaną nowe elementy wystroju hellenistycznych budowli. Mamy nadzieję, że badania archeologiczne pozwolą na bardziej precyzyjne określenie czasu budowy bazyliki.

Prowadzone badania archeologiczne podporządkowane są nadrzędemu celowi, jakim jest ochrona i konserwacja bazyliki. Przyjęty program konserwatorski zakłada, że prowadzone prace oraz zastosowane technologie ich wykonania nie naruszają warstw archeologicznych obszarów nie badanych ani też nie utrudnią w przyszłości dostępu do nich.

Ruiny bazyliki są narażone na destrukcyjną działalność krystalizujących soli wprowadzonych kapilarnym podciąganiem wody gruntowej. Wstępnie analizowanych było kilka sposobów przeciwdziałania temu zjawisku. Elementem rzutującym na wybór metody była konieczność zachowania w stanie nienaruszonym pozostałości hellenistycznej architektury znajdujących się w fundamentach bazyliki¹⁴.

Przyjęty program prac zakłada, że nie będzie się dalej rozbierać fundamentów bazyliki, chyba że podyktowane to będzie cięcią wydobywania i eksponowania szczególnie interesującego hellenistycznego bloku. Fundament bazyliki pozostawiony zostanie w warunkach równowagi wilgotnościowej. Izolowane będą te elementy bazyliki, które stykają się z gruntem. Stosowane tu będą różne metody i sposoby zabezpieczania. O konieczności tego zabiegu niech świadczą bazy kolumn, które były już w latach czterdziestych restaurowane. Brak izolacji przeciwwilgociowej spowodował ich dalszą, prawie kompletną destrukcję. Pozostawienie ich w takim stanie nie jest możliwe, ze względu na fakt, że na bazach stoją monolityczne kolumny. Założenie izolacji poziomej pod bazy bez podnoszenia kolumn oraz ich dalsze odsalanie i restauracja jest zadaniem wyjątkowo trudnym i kosztownym. Wyselekcjonowano kilka najlepiej zachowanych baz, których konserwacja, naszym zdaniem, rokuje powodzenie. Inne natomiast będą musiały być wymienione na repliki. Podobnym zabiegom będą musiały być poddane zachowane fragmenty murów.

Oddzielnym problemem jest konserwacja elementów architektonicznych zarówno tych z bazyliki, jak i hellenistycznych. Obecnie opracowywany jest sposób odsalania dużych wapiennych bloków w miejscowych warunkach. Wyniki tych badań pozwolą na ochronę wielu zabytkowych elementów. Ich konserwacja pozwoli na pełniejszą ekspozycję ruin bazyliki.

Misja prowadzi również badania nad ochroną zabytków z cegły mulowej, które występują w bezpośrednim sąsiedztwie bazyliki.

Program konserwacji ruin bazyliki przewiduje uczyelnienie planu budowli, ekspozycję jej najbardziej wartościowych elementów. Uczyelnienie planu zabytku będzie możliwe poprzez rekonstrukcję obrysu linii fundamentów we wszystkich zniszczonych partiach. Wybranie najbar-

¹³ A.J.B. Wace et al, *Hermopolis...*, op. cit., ss. 9-10, pl. 18.

¹⁴ R. Jurkiewicz, *Preliminary Studies on Conservation Programme for Basilica in Ashmunein*, W: *Reports from Ashmunein...*, op. cit., ss. 11-19.

dziej charakterystycznych elementów dekoracji i ich ekspozycja nie będzie zadaniem łatwym. Jeśli się porówna bogactwo dekoracji innych wczesnochrześcijańskich kościołów, np. Deir el Abiad, Bawit, ze skromnymi relikami, które przetrwały w Aszmunein, dopiero wtedy będzie można zrozumieć, jak trudno będzie tu stworzyć ich logiczną ekspozycję.

Przewiduje się wykonanie wciniek w hellenistycznych fundamentach i innych dekorowanych blokach znajdujących się w fundamentach bazyliki pozwalających na ich eksponowanie *in situ*. Zdaniem uczestników misji, jest to najlepszy sposób na przedstawienie zwiedzającym złożonej historii obiektu i całego stanowiska archeologicznego. Olbrzymia liczba i wysoka jakość dotychczas wyjętych z fundamentów bloków hellenistycznych stwarza kolejny problem. Obecnie bloki pochodzące z budowli doryckiej i korynckiej są złożone w sąsiadującym z bazyliką lapidarium. Po dokładnej selekcji najlepiej zachowane powinny być eksponowane w skompletowanych porządkach architektonicznych. Uczestnicy misji nie są przekonani, czy miejsce ich obecnego składowania jest najlepsze dla takiej prezentacji. Bezpośrednia styczność z oryginalnymi zabytkami, tj. bazyliką, Komasterionem może stwarzać wrażenie, że są to resztki budowli pierwotnie tam stojących. A.H.S. Megaw w swoim raporcie proponował ustawienie na resztkach hellenistycznego fundamentu korynckich kolumn¹⁵. Dotąd jednak nie udało się stwierdzić, do jakiej budowli należał ten fundament. Również ustawienie kaneluowanych kolumn blisko gładkich granitowych kolumn bazyliki może stwarzać niepotrzebny dysonans.

Wydaje się, że na obecnym etapie rozpoznania całego stanowiska najbardziej odpowiednim miejscem na taką ekspozycję byłby istniejący nieopodal w Aszmunein skład muzealny. Obok niego znajdują się już zrekonstruowane posągi pawianów, pierwotnie stojące przed świątynią wybudowaną przez Amenofisa III.

Cennymi znaleziskami odsłanianymi w czasie badań fundamentów bazyliki są także bloki dekorowane reliefami i hieroglificznymi inskrypcjami. Wydaje się, że bloki te pozbawione obecnie kontekstu, a mając znaczenie historyczne i artystyczne, powinny być również objęte konserwacją i eksponowane. Stanowiłoby to jeszcze jeden element obrazujący złożoną historię tego stanowiska archeologicznego. Takie ekspozycje były już prezentowane i — zdaniem członków misji — z powodzeniem można by było je zastosować w Aszmunein.

Członkowie misji przygotowujący obecnie techniczny projekt zabezpieczenia ruin bazyliki oparli na założeniu, że prace rekonstrukcyjne należy ograniczać do niezbędnego minimum. Nie planuje się np. ustawiania pozostałych kolumn w bazylice, co może w nie zamierzony sposób nadać zabytkowi sztuczny wygląd. Projekt dąży do utrzymania naturalnego piękna stanowiska i zabytku.

mgr Marek Barański
PKZ-OBiK – Warszawa

¹⁵A.J.B. Wace et al, *Hermopolis...*, op. cit., s. X.

PRESERVATION OF EARLY CHRISTIAN BASILICA AT EL ASHMUNEIN

Recently, a new Polish-Egyptian Archaeological and Preservation Mission has come into being. It operates in central Egypt in Asmunein — the ancient Hermopolis Magna. The monuments surviving in the town are in very bad condition and must be preserved without delay. In Ashmunein the high level of the water table causes salty water suction by limestone and salt crystallization, which results in the destruction of stone monuments. The mission began its work with a 5th century A.D.

basilica, one of Egypt's biggest. Its foundations were built of reused blocks from dismantled Hellenistic buildings. The high artistic quality of the Hellenistic elements led to the dismantling of the basilica remains during the archaeological excavations carried on in the 1940 s. Currently, investigation of the basilica is being carried out and documentation is being prepared for the technical draft of its restoration. During the conservation work, Polish specialists are also carrying out lab analyses.

JACEK ALBRECHT

ZNISZCZENIE ODWODNIENIŃ POWIERZCHNIOWYCH JEDNĄ Z PRZYCZYN DESTRUKCJI BUDOWLI ZABYTKOWYCH

Zniszczenie odwodnienia powierzchniowego może prowadzić do całkowitego lub częściowego zniszczenia budowli zabytkowej. Problem ten bywa często pomijany. A właśnie przyczyną okresowego narastania destrukcji zabytku może być czasowe zniszczenie jego odwodnień powierzchniowych. Także przyczyną niepowodzeń w ratowaniu zagrożonego obiektu może być pomijanie problemu odwodnienia zarówno na etapie koncepcji, jak i prac ratowniczych. Wydaje się, że wynika to z tego, iż ciągle jeszcze za mało uwagi poświęca się wytycznym modelowym i metodologicznym w organizacji tego typu działań.

Przykładem mogą tu być dotychczasowe dzieje ratowania zagrożonej zachodniej ściany zachodniego skrzydła Za-

mku Średniego w Malborku. Ściana ta oderwała się wraz z fragmentami ścian poprzecznych i sklepień od reszty budynku tworząc samodzielny niemal układ statyczny. Ruch jej trwa nadal w tempie ok. 2 mm rocznie, zarówno w kierunku pionowym, jak i poziomym.

Zjawisko to nasila się okresowo i znane jest już od kilkuset lat. Jego przyczyny do tej pory przekonująco nie wyjaśniono. W przekazach historycznych wyróżniają się natomiast trzy wieloletnie okresy nasilenia destrukcji — mia-nowicie w XVI, XVII w., w XIX w. i współcześnie. Nieskuteczne okazały się wprowadzone dotąd elementy zabezpieczające, a niektóre z nich są nawet szkodliwe. Można sądzić, że powstrzymywanie destrukcji następuje, jak dotąd, za każdym razem w sposób nieświadomy,